

MARCI MARULI *EVANGELISTARIUM* – *VETERA & NOVA*:
UZ PETSTOLJETNICU IZDANJA (1516-2016)

Branko Jozić

UDK: 821.163.42-97Marulić, M.
2-282
Izvorni znanstveni rad

Branko Jozić
Marulianum
S p l i t
marulianum@gmail.com

Marulićev je *Evangelistar* priručnik za čestit i blažen, odnosno istinski kršćanski život kao i drugo mu djelo – *Institucija*. Tematski zamišljen kao trolist vjere, nade i ljubavi, razgranao se u kompleksno izlaganje kojem je cilj ideal kršćanske pobožnosti pretočiti u praksu, u krepostan život, u djelatnu ljubav. Protkan je mislima općeljudske, klasične i svetopisamske mudrosti pa se na pitanje o njegovoj aktualnosti danas može odgovoriti: *tolle, lege*.

Petstota obljetnica njegova prvog sačuvanog izdanja prigoda je da se napravi pregled njegove recepcije, da se nešto kaže o njegovu neobičnu naslovu, o sadržajnim i strukturnim podudarnostima i razlikama s obzirom na neka slična djela te da se ukaže na nedostatnu proučenost ove Marulićeve »uspješnice« pa i ispravi neka dosadašnja mišljenja.

Ključne riječi: Marko Marulić, *Evangelistar*, Valerije Maksim, sv. Bernardin Sienski, Toma Kempenac, Erazmo Roterdamski, moralni priručnik, duhovnost

Evangelistar se smatra najzrelijim i najvažnijim moralno-teološkim djelom splitskoga humanista, koje ga je, uz *Instituciju*, proslavilo i učinilo piscem svjetskoga glasa. Unatoč tome, i nakon pet stoljeća od njegova objavljivanja možemo reći da još uvijek nije dostatno proučen. Izuzmu li se uzgredni osvrti u sklopu općih prikaza o Maruliću i njegovim djelima, posvećeno mu je relativno malo studija, njih tek dvadesetak, i to o nekim specifičnim temama. Zapravo još uvijek je najobuhvatniji rad Drage Šimundže »Opći pristup Marulićevu *Evangelistaru*«, objavljen uz njegovo prvo hrvatsko izdanje 1985. godine (v. **Prilog 2**). Petstoljetnica ovog »sbornika svih kriepostih kršćanskih«, kako ga je nazvao Ivan Kukuljević, prigoda

je da se na njega ponovno svrati pozornost, da se ukaže na niz otvorenih pitanja i eventualno potakne izrada monografske sinteze.

O izdanjima *Evandelistara*

Prvo sačuvano izdanje *Evandelistara* tiskano je u Veneciji u svibnju 1516. Objavljeno je pomnjom i nastojanjem Francesca Consortija, a o trošku Melchiora Sesse. U njemu se nalazi i nekoliko drugih tekstova: Marulićev prepjev Petrarkine kancone *Vergine bella* na latinski s posvetom Jerolimu Papaliću, pismo Girolama Calva Maruliću te pohvale knjizi i autoru, u stihu i prozi, iz pera Francesca Giulianija i Francesca Consortija. Djelo je izvrsno prihvaćeno i bilo je vrlo traženo, pa je u sljedećih četrdeset godina tiskano još deset puta: u Baselu (1519) i Parizu (1545) te u Kölnu 1529. (4 izdanja), 1532. (2 izdanja), 1541. i 1556. Ukupno je *Evandelistar* imao 19 izdanja na latinskom izvorniku (cjelovitih ili u ulomcima) i 13 izdanja u prijevodu (tri cjelovita na talijanski, španjolski i hrvatski, a u ulomcima na flamanski, francuski, engleski i njemački jezik – v. **Prilog 1**).

Međutim, postoje naznake da je tiskan i prije 1516. godine, premda neke čvorove u marulićevskoj kronologiji nije lako razmrsiti. Neobično je što prvo sačuvano tiskano Marulićevo djelo imamo tek iz 1506. (zapravo 1507), dok s druge strane postoje potvrde da je on i prije 1500. već vrlo ugledan pisac. U svom pohvalnom epigramu, sastavljenju vjerojatno između 1478. i 1489., dok je kao učitelj gramatike boravio u Splitu, talijanski humanist Bartolomeo Merula naziva ga *celeberrimus Castalidum cultor*. Tu je i svjedočanstvo drugoga talijanskog humanista, Marca Coccia Sabellica (1436-1506). Želeći istaknuti veličinu pape Siksta IV. (1471-1484), navodi kako se okružio s *virii ingenio clari*. U kratkom popisu nabroja slikare, filozofe, pjesnike i govornike koji su djelovali za njegova pontifikata. Podijelio ih je s obzirom na područje iz kojeg potječu, a među uglednim Dalmatincima navodi i Marulića.¹

Njega, odnosno njegovo djelovanje u 15. stoljeće smještaju Henrico Gran Germano i Elias Ehinger. Prvi u odjeljku *Catalogus auctorum, ex quibus exempla voluminis huius excerpta sunt, cum aetate eorundem* navodi: »Marulus Spalatensis 1480«. Brojka zacijelo označava godinu izdanja djela, po svemu sudeći *Institucije*, s obzirom da je Gran Germanov svezak zbirka primjera. Kod drugoga se u 15. stoljeću nalaze: »*Nicolaus Cusanus, Theodosus, Simon de Cassia, Marcus Marulus,*

¹ *Poetae & oratores clari ut ordine censeant floruerunt, Syxto pontifice Delmatici nominis Helius Ceruinus Rachuseus, poeta insignis & Ioannes Gotius orator eius municeps; Marcus Marullus Spalatensis, u: Marcus Antonius S a b e l l i c u s, Secunda pars Enneadum Marci Antonii Sabellici: ab inclinatione Romani imperii usque ad annum MDIII cum epitome omnium librorum et indice litterarum ordine diggesto, Venetiis, per Bernardinum Vercellensem, 1504, Ennead. X, lib. VIII, f. CLXVII v.*

*Julianus, Poncerius, Gerardus Lorichius.*² Sve su to indicije da je naš pisac, čak prije izdanja za koja znamo, u svijetu već vrlo slavan, a afirmirati se mogao samo djelima.

Poznatu nam kronologiju njegovih djela u pitanje dovode još neke činjenice. Kantoru crkve sv. Marka u Mlecima Franji Consortiju Lučaninu Marulić je poslao rukopis *Evandelistara* i uza nj nedatirano pismo (posvetu), tiskano na početku knjige. Tu se on između ostalog opravdava kako mu je knjigu *O nasljedovanju Krista*, koju je Lučaninu obećao poslati, uzeo neki svećenik komu se nije mogao oprijeti. Zato Franji šalje ovo drugo djelo slične građe, uz preporuku da se pobrine za njegovo tiskanje i molbu da mu nekoliko otisnutih primjeraka bez čekanja pošalje. Inače, Lučanin je ključna figura za tiskanje Marulićevih djela u Veneciji. On je 25. veljače 1503. od Senata zatražio odobrenje za tiskanje niza djela više autora na latinskom i talijanskom jeziku. Na prvome mjestu stoji: »Marco Marulo Spalatense: De institutione bene vivendi per exempla sanctorum, cum tute altre sue opere exe...me [esemplarissime ?] nunquam impresse.«³ U molbi se također ište da se zaštiti njegovo isključivo pravo na objavljivanje i distribuciju navedenih knjiga u narednih deset godina na području mletačke vlasti. Među tim drugim neimenovanim djelima mogao je biti i *Evandelistar*, a izraz *nunquam impresse* značio bi dotad netiskana na mletačkom području. Svakako, Lučaninovu pomnjom i nastojanjem (*industria ac summa diligentia*) ostvarena su prva mletačka izdanja *Institucije*, *Evandelistara* i *Pedaset priča*.

Navedena dva djela, *Evandelistar* i *O nasljedovanju Krista*, Marulić spominje i u pismima svom drugom prijatelju u Mlecima, Jakovu Grassolariju. On je također bio važna karika u objavljivanju Marulićevih djela, iako se ne može utvrditi je li bio samo prosuditelj koji ih je svojim autoritetom preporučivao ili čak i službeni cenzor.⁴

Dakle, 4. travnja 1507. Marulić ga izvještava kako radi na djelu »o nasljedovanju Krista« i izražava nadu da će mu ga dovršena poslati u roku od godinu dana, kako

² Henrico G r a n G e r m a n o, *Magnum speculum exemplorum, ex plusquam septuaginta auctoribus, pietate, doctrina, & antiquitate venerandis ...*, Brixiae, apud Franciscum Tebalinum, 1604, [10]; Elias E h i n g e r, *Seculum XV. historiae ecclesiasticae, in gratiam prioris antiquitatis studiorum fideli studio & opera Eliae Ehingeri ... opus posthumum*, Francofurti, sumpt. Thomae Matthiae Götzii, 1659, 292.

³ A. S. V. Collegio notatorio, filza 15, str. 109, 109t; dokument je pronašao i objavio Miloš Milošević, CM I (1992), 55.

⁴ Vrlo izobraženi i ugledni Jacopo Grasolario (oko 1450-1534) bio je učenik Giorgia Merule; dužd Andrea Gritti postavio ga je za svog kancelara, a Leonardo Loredano za kanonika i vikara duždevske bazilike sv. Marka. (Obojici je duždova Marulić spjevao pohvalne epigrame, što može biti konvencija, ali možda ne treba isključiti Grasolarijev utjecaj). Više o Grasolariju v. u Giovanni d e g l i A g o s t i n i, *Notizie storico-critiche intorno la vita, e le opere degli scrittori veneziani*, Simone Occhi, Venezia, 1754, sv. II, 589-594; Miloš M i l o š e v i ć, »Sedam nepoznatih pisama Marka Marulića«, CM I (1992), 29-31.

je Grassolari tražio. Dapače, već bi ga bio dovršio da ga u tome nije spriječilo vođenje kućnih poslova, kojima se morao posvetiti zbog bratove odsutnosti.⁵

U pismu od 25. kolovoza, ali bez godine, čitamo kako mu na prosudbu šalje svoja razmišljanja kojima je naslov *O nasljedovanju Krista*, pa ako po njegovu sudu to zavrjeđuje, neka se pobrine da se tiska. U zaključku tog pisma dodaje: »Taj nam naš izvornik što ga sada šaljem vrati pošto ga tiskari otisnu, a ujedno nam pošalji i nekoliko primjeraka našega *Evandelistara* i najljepše me preporučiti našem Franji Lučaninu, kojemu sam već prije poslao na dar taj *Evandelistar*, a on mi je još više uzvratio kako ne bi ispao nezahvalan.«⁶ Imajući u vidu obećanje iz pisma 1507., za koje je vjerovati da ga je Marulić ispunio, ovo potonje pismo, iz kojeg se razabire da je *Evandelistar* već tiskan, bilo bi onda iz 1508. godine. Doduše, ne znamo je li rukopis *O nasljedovanju Krista* više puta slan u Mletke i vraćan na doradu. Znamo, međutim, da je 1512. djelo dogotovljeno i posvećeno splitskom nadbiskupu Bernardu Zani,⁷ a od Marulića (pismo VI. od 26. travnja 1515) saznajemo da ga je njegov brat Valerije Grassolariju već predao, da bi se njegovim trudom tiskao.⁸ Osim toga, Franjo Lučanin u pogovoru uz prvo izdanje *Pedeset priča*, za koje se prihvaća da se pojavilo 1510. godine, čitatelju najavljuje kako poslije *Evandelistara* kani tiskom objaviti i *O nasljedovanju Krista*.⁹ Iz svega se razabire da je *Evandelistar* tiskan prije dovršenja rukopisa *O nasljedovanju*, a možda i prije *Institucije*.

Naime, *Evandelistar* nije pisan isključivo ni prvenstveno za kler, kako su neki držali,¹⁰ nego je priručnik za čestit i blažen, odnosno istinski kršćanski život kao i drugo mu djelo – *Institucija*. Među njima je uočljiva ista temeljna intencija i poruka, isti duhovni obris; dok se sistematizacija građe i metodološki postupak donekle razlikuju (manje je pripovjednih dionica, egzemplifikacija je svetopisamska, a hagiografska živopisnost nije toliko zastupljena).¹¹ Ukratko, »ondje gdje *Institucija* poučava primjerom, ovo djelo uvjerava argumentacijom, uputama, retorikom«.¹² No, pitamo se nije li možda bilo obrnuto, tj. nije li Marulić najprije napisao *Evandelistar*, a onda se, posumnjavši u snagu uvjerljivosti argumentacije i retorike,

⁵ Pismo VI, CM I (1992), 49-51.

⁶ Pismo V, CM I (1992), 49.

⁷ Pismo Tome Nigera Maruliću iz Rima, od 11. svibnja 1512, u: *Govori protiv Turaka*, Logos, Split, 1983, 97 (97-100; faksimil: 419-422).

⁸ CM I (1992), 53.

⁹ *Franciscus Lucensis lectori felicitatem*; u: Marci M a r u l i Quinquaginta parabolae, Venetiis, per Laurentium de Rosis Tervisinum, 1510 [?], 31.

¹⁰ Takvu se zaključku suprotstavlja više poglavlja, primjerice ona koja govore kako se vladati u crkvi, o izboru supruga, odgoju djece i upravljanju obitelji; protiv onih koji se ustručavaju pričestiti...

¹¹ Usp. M. T o m a s o v i ć, *Marko Marulić Marul; Monografija*, Erasmus – Književni krug – Zavod za znanost o književnosti, Zagreb – Split, 1999, 78-79.

¹² Neven J o v a n o v i ć, »Evandelistar«, *Leksikon hrvatske književnosti: djela*, ur. Dunja Detoni-Dujmić et al., Zagreb, Školska knjiga, 2008, 175.

a svjestan privlačne snage primjera, odlučio za drukčiji pristup pa ista pitanja vjere i morala razmotrio kroz iskustvo svetaca? To donekle sugerira konstatacija u Posveti *Institucije*, tj. autorov stav:

da se na ljudsku dušu većma djeluje primjerom da bi se podvrgla težim naporima negoli upućivanjem i propisima [...] Nitko se, gotovo, ne bi odlučio da živi u siromaštvu, poniznosti i ćudorednoj čistoci niti bi se dao na bdjenje, post i ostala tjelesna zamaranja, sve kad bi svi ljudi to i veličali – ako se ne bi našao nitko tko se toga već pridržavao. I netko bi, držeći da ničije snage nisu dorasle tolikom teretu, mogao reći onima koji ga na to potiču: »Licemjeri, zašto tovarite meni na pleća što sami ni prstom nećete da dotaknete?«¹³

Sve navedeno navodi na zaključak da izdanje iz 1516. vjerojatno nije *editio princeps*. Tome u prilog govore i arhivski podatci koje je našao Petar Runje, a koji bilježe neka ranija izdanja.¹⁴ Da se radi samo o razlici godine tiskanja, moglo bi se sumnjati u pogrešku pri upisu. No u dotičnim poslijetridentskim popisima knjiga uz godine (ponekad i datum) navedena su i mjesta izdanja pa čak i nakladnici, različiti od onih koje nalazimo u sačuvanim primjercima. S obzirom na mozaičnu strukturu djela (o čemu će biti riječi u nastavku), nameće se misao o mogućem »pratekstu«, kraćoj objavljenoj verziji *Evandelistara*, koja je potom dograđena s više poglavlja; ta nova i opsežnija verzija lako je mogla prethodnu potisnuti u zaborav. Kako bilo, dok se ne potvrde nekim stvarnim primjerkom, vijesti o izdanjima iz 1487, 1500, 1501. i 1515. valja prenijeti kao izazov za eventualne potrage.

Recepcija, čitatelji i ocjene *Evandelistara*

O izvanrednoj *fortuni* ovog Marulićeva spisa, osim učestalosti objavljivanja i prevođenja, govori i broj primjeraka starih izdanja sačuvanih u knjižnicama. Pregled rezultata dosadašnjih istraživanja donesen u tablici služi tek za orijentaciju, a nipošto ne odražava stvarno stanje jer fondove svih knjižnica i nije moguće do kraja provjeriti.¹⁵

¹³ Inst I, 57.

¹⁴ Usp. Petar Runje, »*Evandelistar* Marka Marulića – inkunabule«, *Marulić*, 1 (1993), 58-62.

¹⁵ Za Hrvatsku i Italiju podatci su prikupljeni u sklopu projekta VALMAR, u suradnji *Marulianuma* i Sveučilišta u Padovi i objavljeni na mrežnom sjedištu: http://web.archive.org/web/20070818053650/http://marulianum.storia.unipd.it/it/biblioteche_in_italia.pdf. Za ostala područja podatke je prikupio i objavio Franz Leischke, CM III (1994), 99-126; 225-226; CM VIII (1999), 185-200; CM X (2001), 257-266; CM XIII (2004), 207-217; dostupno na portalu: <http://hrcaak.srce.hr/colloquia-maruliana>.

Zemlja	knjižnica	Marulićevih knjiga ukupno	<i>Evandelistara</i>
Hrvatska	29	189	39
Italija	64	322	59
Njemačka	83	515	122
Austrija	41	179	37
Švicarska	20	113	28
Velika Britanija	9	106	19

Kao uzor evanđeoskoga života *Evandelistar* je dulje od dva stoljeća osim mnoštvu nepoznatih čitatelja bio omiljeno štivo i nizu uglednih osoba. Španjolskom kralju i caru Svetog Rimskog Carstva Karlu V. (1500-1558) čitao ga je Guillaume van Male (*Gulielmus Malinaeus*, †1560), flamanski humanist i pisac, carev komornik; među čitateljima su bili i Španjolci Juan Lorenzo Palmireno (1524-1579), humanist i učitelj, plodan pisac djela raznih žanrova; Gregorio Mayáns y Siscar (1699-1781), erudit, pravnik, povjesničar, lingvist i prosvjetitelj; Juan de Zumárraga (oko 1468-1548), franjevački prelat, zaštitnik i prosvjetitelj Indijanaca te prvi biskup Meksika; svećenik i učitelj gramatike Bartolomé Fernández de Revenga, koji u posveti svog prijevoda *Evandelistara* na španjolski (1655) ističe njegovu didaktičku vrijednost.¹⁶ Tu su, nadalje, sv. Petar Kanizije (1521-1597), nizozemski isusovac, predvodnik katoličke obnove u njemačkim krajevima, prozvan drugim apostolom Njemačke; Bellisario Bulgarini (1539-1621), talijanski književnik iz Siene, poliglot, osnivač Akademije *degli Accesi*; Giuseppe Garampi (1725-1792), erudit, kardinal i prefekt Vatikanskih tajnih arhiva; Ludovico Pelleatti (1778-1825), erudit i gradonačelnik u Città di Portogruaro; Giovan Battista Rossi (†1849), biskup Prata i Pistoie i kolekcionar.

Štoviše, od nekih su nam sačuvana i mišljenja o *Evandelistaru*. Ugledni Mlečanin Francesco Giuliani naziva ga »božanskim djelom«;¹⁷ njemački kartograf, kozmograf i hebraist Sebastian Münster (1488-1552) bogoljubnom čitatelju veli da je to »glas i čista istina Boga i Spasitelja našega Isusa Krista, njegovih apostola i proroka«;¹⁸ poljski humanist, pjesnik, biskup Chełmna i diplomat u službi poljskih kraljeva Jan Dantyszek (*Ioannes Dantiscus*, 1485-1548) nizozemskom diplomatu Cornelisu de Schepperu 1536. o ovom djelu piše kako »izvanredno udovoljava u svemu što se tiče naše vjere. Da ti pravo velim, nikad nisam pročitao nešto napisano

¹⁶ O marulićevskoj fortuni u Španjolskoj pisao je Francisco Javier J u e z G á l v e z: »El Evangelistarium en España y el Evangelistario español de 1655«, CM XIX (2010), 249-268; »Marko Marulić, Carlos V y Felipe II«, CM XXI, 225-246; »Marko Marulić (1450-1524) y el humanista español Juan Lorenzo Palmireno (1524-1579) (I-II)«, CM XV (2006), 253-265; CM XVI (2007), 255-292.

¹⁷ Marci M a r u l i Spalatensis *Evangelistarium*, Venetiis, 1516, f. 151r.

¹⁸ *Evangelistarium* Marci Maruli Spalatensis, Basel, 1519, <399>.

tako jasnim i biranim latinskim stilom, lišenim bilo kakve usiljenosti, a da je pritom sačuvana čistoća latinskoga jezika«. ¹⁹

Francuski pak benediktinac, teolog, humanist i prevoditelj crkvenih otaca s grčkoga Jacques de Billy (1535-1581) svom bratu Jeanu (1530-1580), opatu i prevoditelju s latinskog na francuski, napisao: »To je djelo puno pobožnosti, stil mu je jasan i ugodan.« Preporučuje mu da ga prevede na francuski jer tako će ono »donijeti silnu korist mnogim ljudima, nauči li zahvaljujući tebi govoriti francuski«. ²⁰ Spomenuti je još jednoga francuskog benediktinca i učenjaka: Jean Garet (oko 1627-1694) u svoj spis *De vera praesentia corporis Christi in sacramento Eucharistiae* uvrštava i odgovarajuće poglavlje iz *Evandelistara* (1563); isto je učinio i Pierre de Backere (*Petrus Bacherius*, 1517-1601), belgijski dominikanac, teolog i pisac u svom djelu *Hortulus precationum* (1566).

Talijanski književnik, kamaldoležanin Silvano Razzi (1527-1613) u posveti svog prijevoda *Evandelistara* Faustini Vitelli naziva ga »svetom knjigom« koju bi valjalo uvijek imati u rukama; u nastavku piše da su mu brojne pobožne, ali i učene osobe kazale ono što je i sam iskusio, tj. kako im nijedno djelo koje su u životu pročitale nije tako raspalilo želju za duhovnim životom, za čestitošću i odricanjem od svjetovnih stvari kao ovo Marulićevo. Ono »nije drugo nego takoreći božanska etika i zbir svih kršćanskih kreposti utemeljenih na Evandelju i učenju drugih svetih knjiga pa mu otuda i naslov *Evandelistar*«. ²¹

Izričito se referirajući na ovo »uistinu evanđeosko djelo«, njemački pravnik i povjesničar, angažirani protureformacijski pisac, kanonik u Speyeru Wilhelm Eisengrein (†1570) ovako predstavlja njegova autora: »Marko Marulić Splicičanin, muž učen u Svetom pismu i iznad svega obrazovan, sjajna uma i vrsne rječitosti, vrlo revan širitelj vjere, prvak među filozofima svojega vremena, ozbiljan i domišljat pjesnik, prvorazredan znalac svete književnosti...«. ²²

S obzirom na recepciju spomenuti je i da *British Museum* čuva dva primjerka *Evandelistara* s ispisanim marginalijama. Ustanovljeno je da je jedan od njih (843 K 13) pripadao Henriku VIII. (1491-1547) i da su posrijedi njegove vlastoručne zabilješke. One potvrđuju da ga je kralj pomno čitao i ukazuju na teme koje su ga osobito zanimale. ²³ Štoviše, T. A. Birrell drži izglednim da se Henrik VIII. koristio *Evandelistarom* pri sastavljanju svog djela *Assertio septem sacramentorum*. ²⁴ Zanimljiv je i drugi spomenuti primjerak (843 K 14). Sadržaj i položaj vrlo obilnih

¹⁹ CM XXIV (2015), 183.

²⁰ CM IV (1995), 65.

²¹ *Evangelistario di Marco Marulo Spalatense*, Firenze, Bartolomeo Sermartelli, 1571, [6].

²² Wilhelm E y s e n g r e i n, *Catalogus testium veritatis*, Dilingen, 1565, f. 197v.

²³ Usp. Andrea C l a r k e, »Henry VIII and Marko Marulić's *Evangelistarium*«, CM XX (2001), 167-175; kraljeve bilješke objavili su Neven J o v a n o v i ć i Helena Š o š k i ć: »Editio notarum Henrici regis in Maruli Evangelistario«, CM XXV (2016), 157-227.

²⁴ T. A. B i r r e l l, *English Monarchs and Their Books. From Henry VII to Charles II*, The British Library, London, 1987, 10; 26.

bilježaka, usredotočenih na temu pripreve za mučeništvo, te oblik slova upućuju da bi posrijedi mogla biti ruka Thomasa Morea (1478-1535). Uz to, u djelu *The Dialogue of Comfort against tribulation*, što ga je ovaj engleski humanist i državnik napisao u zatvoru prije pogubljenja, nazire se snažan utjecaj *Evandelistara*.²⁵

Izneseni podatci ukazuju na razloge iznimne recepcije *Evandelistara* u 16. stoljeću. U razdoblju društvenih previranja te duhovne i moralne krize tražilo se siguran put. Ovo djelo »poučava o spasonosnim stvarima«, kako bi se naposljetku uživalo blaženstvo u samom Bogu.²⁶ Osim pobožna sadržaja, birani, jasan i ugodan stil te čistoća latinskog jezika učinili su ga književnom uspješnicom.

O naslovu

Evangelijar / evangelistar (lat. *evangelistarium*, gr. εὐαγγελιστάριον) prvotno je naziv za knjigu koja sadrži četiri kanonska evanđelja. S vremenom su se počele sastavljati knjige koje ne sadrže cjelovite tekstove evanđelja, nego donose samo njihove ulomke, čitane u bogoslužju u skladu s kalendarom crkvene godine. Prema tome, uvriježilo se da evanđelistar označava liturgijsku knjigu, dio lekcionara s evanđeoskim perikopama, dakle sveti tekst.²⁷ Stoga pomalo iznenađuje što je Marulić svom spisu, rekli bismo, pretenciozno, ali ipak očito promišljeno, dao ovakav naslov, donekle ga obrazloživši u programatskom predgovoru. Najprije tvrdi da se iznad svih znanosti izdiže etika te da ne postoji ništa hvale vrednije od kreposti i ništa odvratnije od poroka.²⁸ Stoga je najizvrsnija ona nauka koja upućuje i obrazuje na koji se način odvratiti od zloće i prionuti uz čestitost. Taj put kreposti Marulić gradi na zasadama Svetog pisma, a to što naučava ne smatra svojim, nego Božjim jer crpi iz riznice svetih knjiga. Pri tome evanđelju daje prednost pred Zakonom (Starim zavjetom) pa otuda naslov: *Evandelistar*.²⁹

²⁵ Usp. Charles B é n é, »Henri VIII et Thomas More, lecteurs de Marulić«, CM V (1996), 87-106; »L' Evangelistarium, maître-livre de Marulić«, CM XII (2003), 5-22; »La reception des oeuvres de Marulić dans les provinces du nord«, CM IV (1995), 49-72.

²⁶ Posveta Franji Lučaninu; usp. Predgovor, Ev I, 44; 46.

²⁷ Doduše, pod naslovom *Evangelistarium* postoji i izdanje kanonskog teksta s tumačenjem (uz navode iz otaca, Erazma, Lutera...) te glavnim istinama vjere: Georg S t e i n h a r t, *Evangelistarium, das ist Summarischer Begrieff und Inhalt aller vier Evangelisten. Darinnen die fürnembsten Theile unnd Heubtlehren unser gantzen Christlichen Religion nach Ordnung eines jeden Capitels aus dem Text klerlich erwiesen und mit sehr nützlichen lehren gar kurtz und rund aussführlich gemacht werden...* Johann Beyer, Leipzig, 1588.

²⁸ Pitanje etike i vrline spada na čovjekovo biće; znamo da je među glavnim preokupacijama antičke filozofije; podsjećamo da je Sokrat vrlinu poistovjetio sa znanjem (mudročću). Usp. K s e n o f o n t, *Uspomene na Sokrata* III, 9,5.

²⁹ Marulićev izvod donekle podsjeća na izlaganje Bernardina S i e n s k o g, koji o krepostima razmatra u uvodnom govoru *O vječnom evanđelju* te tvrdi da se u bogoslovnima sastoji ispunjenje i dovršenje evanđeoskog zakona, odnosno da se Kristovo, tj. vječno

No takvo obrazloženje ipak ne zadovoljava u potpunosti. Možda ga je na smjelost da svom djelu dadne naslov koji je bio pridržan za posebnu, svetu knjigu potaknulo još nešto. Naime, na temelju Pavlova izričaja: On »dade« jedne za apostole, druge za proroke, jedne opet za evanđeliste, a druge za pastire i učitelje da opremi svete za djelo služenja (Ef 4, 11; usp. i 1 Kor 13, 28), u ranoj se Crkvi naziv »evanđelist« osim na kanonske pisce protezao i na one koji su neobraćenima propovijedali evanđelje. U kasnijim se razdobljima primjenjivao na putujuće propovjednike koji nisu imali fiksnu pastoralnu zadaću.³⁰ Takvih je u većoj mjeri bilo u razdobljima duhovnih i društvenih kriza. Primjerice, na prijelazu 12. i 13. stoljeća pojavili su se putujući propovjednici, pa i čitavi pokreti, kojima je bio cilj obnova evanđeoskog života po uzoru na prve kršćanske zajednice. Najistaknutiji je izdanak tog razdoblja sveti Franjo Asiški (1182 - 1226) i njegovo bratstvo. Njihov stil života uređen je kratkim pravilom, sažetim u prvoj rečenici: »Pravilo i život Manje braće jest ovo: obdržavati sveto evanđelje Gospodina našega Isusa Krista živeći u poslušnosti, bez vlasništva i u čistoći.«³¹

Marulićevo je vrijeme slične krize i slična odgovora: pokreti evangelizam i *Devotio moderna* zauzimali su se za obnovu kršćanskog života u duhu evanđelja. Nova pobožnost nije dala velike teologe, izbjegavala je teološke rasprave i nije cijenila spekulacije; umjesto liturgijske, prednost se davala privatnoj molitvi. No, najvažnije, iz te su se pobožnosti razvile kuće braće i sestara zajedničkog života po uzoru na prvu jeruzalemsku zajednicu, gdje je naglasak bio na življenju, tj. prakticiranju pobožnosti, na primjeni Isusova nauka u svakodnevnom životu. Nastojanju da se vrši Božja volja služila su i pisana djela, koja evanđeoska načela izražavaju kao praktične smjernice. Klasičan primjer je *De imitatione Christi* Tome Kempenca. Marulićev se spis sadržajem, konkretnošću i jasnoćom izričaja te svetopisamskom argumentacijom izvrsno uklapa u taj kontekst, koji možda objašnjava i sam naslov.

evanđelje ispunja u ljubavi (usp. *Sermones de evangelio aeterno*, [Johannes Amerbach, Basel, 1489]. Sintagma *evangelium aeternum* potječe iz Otk 14,6-7 (»anđeo leti posred neba s evanđeljem vječnim da ga proglasi svim pozemljarima«), a nalazimo je u naslovu još jednog djela: Gerardo da B o r g o S a n D o n n i n o: *Liber introductorius in evangelium aeternum* (1254, uz *Concordia Novi et Veteris Testamenti* Joakima da Fiore; usp. Bert R o e s t, *Franciscan Learning, Preaching and Mission c. 1220-1650*, Brill, Leiden-Boston, 44).

³⁰ Usp. H. J e d i n, »Evangelismus«; J. S c h m i d, »Evangelist«, *Lexikon für Theologie und Kirche*, Herder, Freiburg, 1959, sv. 3, 1253-1254.

³¹ Pravilo, 1,1: *Spisi sv. oca Franje i sv. majke Klare Asižana*, Symposion, Split, 1991, 113.

Sadržaj i struktura *Evandelistara*

Autor u predgovoru najavljuje svoj program: razmotriti djela i pouke Staroga i Novog zavjeta, gdje je s obzirom na ono što nam se u njima nalaže i na što treba da pazimo glavno ovo troje: vjera, ufanje i ljubav. Dakle, iz same riznice svetih knjiga sa svih strana kani skupiti što mu se već bude činilo potrebnim, pa to, podijeljeno na sedam knjiga, što pomnije objasniti i pružiti onima koji budu voljni učiti. To će izložiti jedno pod naslovom »Vjera«, drugo pod naslovom »Ufanje«, a treće pod naslovom »Ljubav«. Već od izdanja 1519. nadalje valjda da privuku čitatelje, nakladnici će taj program isticati u podnaslovu: *opus vere evangelicum, cultissimoque adornatum sermone, sub fidei, spei et charitatis titulis, in septem partitum libros*. Marulićeva najava i izdavački podnaslov naveli su kasnije proučavatelje da *Evandelistar* pojednostavnjeno predstavljaju kao djelo o bogoslovnim krepostima, a stvarno stanje je podosta drukčije.

Sadržaj doduše jest razdijeljen u sedam knjiga koje imaju nejednak broj poglavlja (I, 1-28; II, 1-27; III, 1-29; IV, 1-25; V, 1-26; VI, 1-25; VII, 1-32). K tome, na početku nekih od njih najavljene su tematske cjeline: *Liber primus Fidei; Liber secundus Spei; Liber quartus Charitatis* pa se u literaturi često navodi kako je vjeri posvećena prva knjiga, nadi druga i treća, a ljubavi preostale četiri knjige. Međutim, već pogled na popis poglavlja daje drukčiju sliku. Bogoslovne kreposti tema su tek manjeg broja poglavlja (vjera: I, 1-5; nada: II, 1-2; ljubav: IV, 1-4), zapravo manje od 10 % cijelog djela.³² Pored njih naš je pisac obradio i stožerne (razboritost, pravednost, jakost, umjerenost) te ostale kršćanske/općeljudske kreposti (poniznost, blagost, sveta ravnodušnost, srdačnost, strpljivost, pažljivost, poslušnost, podnošenje svojih i tuđih pogriješaka, ljubaznost, spremnost pomoći drugome, darežljivost, krotkost, skromnost, iskrenost, zahvalnost...). Dakako, nije izbjegao govor o njihovim suprotnostima, tj. o sedam smrtnih grijeha (oholost i slavohleplje, škrtost i lakomost, bludnost, zavist, neumjerenost u jelu i piću, srditost, lijenost) i ostalim porocima (psovanje, klevetanje, ocrnjivanje, zle riječi...).

U izlaganju nije zanemario ni motivaciju pa iznosi nagrade za kreposne, odnosno kazne za poročne postupke kako bi čitatelja potaknuo i ohrabrio za teži put vrline. Imajući za cilj savršenost čovjeka, kojom će zavrijediti blaženo uživanje u Bogu, Marulić ukazuje na ono što je čestito, a što nedolično, na *agenda et vitanda* u konkretnim životnim situacijama. K tome on raspravlja i o nizu drugih tema koje se ne mogu svesti pod nazivnik kreposti, odnosno poroka (Crkva, svećenik, propovjednik i propovijedanje, čitanje Svetog pisma i razmatranje, molitva, sakramenti ispovijedi i pričesti; zatim zapovijedi, mir,³³ život i smrt, budnost, rad

³² Valja podsjetiti da o bogoslovnim krepostima također, ali u slijedu, razmatra u određenom broju poglavlja u *Instituciji* (vjera: II, 6-11; nada: II, 12; ljubav: III, 1-3) i u *Pedeset priča* (vjera: 1-4; nada: 5; ljubav: 6-7).

³³ Mir je i inače Maruliću posebno važna tema, kojom se, nakon razmatranja o ljubavi prema Bogu, bližnjemu pa i neprijateljima, bavi u *Euang.* 4,5-8, *Instit.* 3,6 i 8. parabolici;

i besposlica, druženje, brak, obitelj i odgoj djece; nadalje đavao, napasti, osjetila, post, podnošenje nevolja, mučeništvo...).

S obzirom na sadržaj možemo zaključiti da Marulić u *Evandelistaru* raspravlja o cijelom spektru tema važnih za čestito življenje, pa valja sa zadržkom uzeti tvrdnje kako je to djelo posvećeno bogoslovnim krepostima ili kako se radi o moralnom priručniku.

Sama struktura *Evandelistara* vrlo je zagonetna, tj. logika joj je nepronijetna. Zaključak sv. Pavla iz 1 Kor 13, 12-13 (»A sada: ostaju vjera, ufanje i ljubav...«) opće je mjesto i ishodište mnogih teoloških, književnih i likovnih djela.³⁴ Kao što smo vidjeli, i Marulić je najavio sličnu impostaciju svog rada, no oko te okosnice isprepleće razne druge teme. One srodne dijelom su obrađene u grozdovima poglavlja. Ipak katkad zapažamo skokovit prijelaz na drugo, ne baš blisko tematsko područje. Primjerice, nakon govora o životu i smrti (1,18-21), slijedi rasprava o dobrom i lošem svećeniku (1,22-23) pa onda o čitanju i razmatranju (1,24-28); ili nakon raspravljanja o razboritosti i mudrosti (3,1-8) slijede poglavlja o demonima (3,9-19) i o tjelesnim napastima (3,20-23). Izlaganje o relativno srodnim pitanjima katkad je iz nerazlučiva razloga u vrlo udaljenim blokovima: primjerice o svećeniku (1,22-23) i o propovjedniku (6,11-18); o zlu bogatstva i dobru siromaštva (3,27-30) te o poroku lakomosti i bogatašima (5,17-20).³⁵ Raspravljanje o poniznosti (6,21-25) i oholosti (7,1-8) doduše teče u slijedu, ali je iz nedokučiva razloga razdvojeno u dvije različite knjige.

U toj mozaičnosti ne može se nazrijeti neka standardizirana shema i nema očekivane koherentnosti u redosljedju izlaganja. Obrada tema mogla se organizirati oko već usvojenih shema kao što su primjerice bogoslovne, stožerne, zatim ostale kreposti te njima suprotni grijesi i poroci; ili pak oko Pavlova koncepta života

glavni je motiv i nekih njegovih pjesničkih djela, tj. soneta »Qual maraviglia se 'l furor turchesco (Zač sila turska tlači te i bije)« [CM IX (2000), 376-378], izgubljene pjesme *De pace Italiae carmen heroicum (Epska pjesma o miru Italije)*, te epigrama *O Francuzima i Španjolcima koji međusobno ratuju, Protiv nesloge kršćanskih vladara* (LS 95 i 96) i onih posvećenih papama Lavu X, Hadrijanu VI. i Klementu VII. (LS 92, 93, 94, 101), a posebno poslanice Papi Hadrijanu VI. Usp. i Ivica M a r t i n o v i ć, »Marulićev etički nauk o miru«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 1/2 (51/52) (2000), 17-57.

³⁴ Primjerice, Toma A k v i n s k i u *Compendium theologiae*, koji je Marulić posjedovao, u prvoj knjizi raspravlja o vjeri, a u drugoj o nadi. Polazište mu je spomenuti Pavlov izričaj: ... *Unde apostolus, I Cor. XIII, 13, in fide, spe et caritate, quasi in quibusdam salutis nostrae compendiosis capitulis, totam praesentis vitae perfectionem consistere docuit, dicens: nunc autem manent fides, spes, caritas* (1,1). Nadalje, Dantea o vjeri, nadi i ljubavi ispituju apostoli Petar, Jakov i Ivan, predstavnici bogoslovnih kreposti (*Raj*, 24-26), koje se kao personifikacije pojavljuju i u likovnoj umjetnosti.

³⁵ O ovoj je temi napisao i zasebnu, nažalost izgublenu raspravu *De vitio avaritiae divitiisque contemnendis liberalitatisque virtute (O poroku škrtosti i preziranju bogatstva te o vrlini darežljivosti)* (usp. Frane B o ž i ć e v i ć, *Život Marka Marulića Splitskog*, priredio i preveo Bratislav Lučin, Književni krug Split – *Marulianum*, Split, 2007, 38-39).

po Duhu iz Gal 5,16-6,10, koji citira u 3,20 (djela tijela: bludnost, nečistoća, razvratnost, idolopoklonstvo, vračanje, neprijateljstva, svađa, ljubomor, srdžbe, spletkarenja, razdori, strančarenja, zavisti, pijančevanja, pijanke i tome slično; plod Duha: ljubav, radost, mir, velikodušnost, uslužnost, dobrota, vjernost, blagost, uzdržljivost). Toj neusustavljenosti ne nalazimo zadovoljavajuće objašnjenje, nego iznosimo tek nekoliko opažanja. Prvo, postoji niz objavljenih djela, koja su zapravo zbirke poglavlja pisanih tijekom duljega razdoblja i za razne prigode (npr. razni *sermone*s). Njih su priređivači objedinili bez velike brige o općem kontekstu i logičnom slijedu izlaganja. Drugo, uočene pojave iz života i trenutačna lektira tijekom pisanja mogle su autoru biti poticaj da o nečemu dodatno progovori pa ta poglavlja ugradi u već dogotovljeni sadržaj te tako naruši zamišljenu i deklariranu koncepciju. Takav slučaj nalazimo u Erazmovu *Enchiridionu*, gdje autor veli kako mu je u međuvremenu palo na um da prethodnima doda i šesto pravilo.³⁶

Po sadržaju i kompoziciji, dakle po izboru tema i po nekoherentnoj mozaičnoj strukturi *Evandelistar* pokazuje brojne podudarnosti sa sličnim djelima koja se bave pitanjima vjere i morala. Usporedio sam ga s nekima koja su općenito imala zavidnu recepciju i izvršila veći utjecaj, a od kojih su neka zasigurno bila Marulićeva lektira. U prvom redu spomenuti je *Dictorum factorumque memorabilium libri novem* Valerija Maksima. Sam Marulić u posveti *Institucije* Jerolimu Ćipiku implicitno veli da mu je taj spis uzor i poticaj za sastavljanje zbirke primjera kreposna života. Već je ukazano na međuodnos tih dvaju djela.³⁷ Tome valja dodati kako se s tim klasičnim djelom u više elemenata podudara i *Evandelistar*. Iskazujući svoju nakanu, oba autora u predgovorima kazuju komu su svoj rad namijenili: Valerije Maksim onima koji su zainteresirani, a Marulić onima koji budu voljni učiti. Iako o moralizatorskoj intenciji zbirke nije govorio izričito, Valerije u posveti caru Tiberiju spominje brigu za vrline i kažnjavanje mana, a Marulić ističe kako ništa nije hvale vrednije od kreposti i ništa odvratnije od poroka te neka poglavlja posvećuje upravo nagradama i kaznama. Uz to, kao što Valerije na prijelazima između poglavlja često odjavljuje obrađenu i najavljuje novu temu, to isto u *Evandelistaru* sustavno čini i naš Marulić.

S obzirom na sadržajne i kompozicijske sličnosti (ali i razlike) s djelima kršćanskih autora, ukazati je na Laktancijev spis *Divinae institutiones*,³⁸

³⁶ *Et quoniam ex tempore scribenti aliud ex alio in mentem venit, subtexam et sextam regulam superioribus quodammodo cognatam, tam necessariam ad salutem universis quam a paucis curae habitum.* (Erasmus v o n R o t t e r d a m, *Enchiridion militis Christiani*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1995, 240.)

³⁷ Darko N o v a k o v i ć, »Generički kontekst Marulićeve Institucije«, u: Inst II, 15-21 (9-31); Charles B é n é, »Un émule hereux de Valère Maxime: Marc Marule de Split«, *Acta conventus neo-latini Hafniensis: proceedings of the Eight International Congress of Neo-Latin Studies (Copenhagen, 12 august to 17 august 1991)*, edited by Ann Moss [et al.], Binghamton, Medieval & Renaissance Texts & Studies, 1994, [303]-310.

³⁸ Ovo djelo, u Marulićevoj oporuci navedeno samo kao »Lactantius Firmianus«, poput *Evandelistara* razdijeljeno je u sedam knjiga: I – *De falsa religione deorum*; II – *De*

Augustinov *Enchiridion ad Laurentium de fide et spe et caritate* (dijelom i *De doctrina Christiana*);³⁹ zatim više govora Bernardina Sienskog (*Quadragesimale de christiana religione*; *Quadragesimale de evangelio aeterno*; *Tractatus de vita christiana*; *Sermones de tempore et de diversis*)⁴⁰ te *De imitatione Christi* Tome Kempenca. S ovim posljednjim dodatne su poveznice: Marulić ga je preveo na hrvatski; njegova četvrta knjiga (18 glava) bavi se sakramentom pričesti, a sakramentima ispovijedi i pričesti Marulić u *Evangelistaru* posvećuje oveći blok poglavlja (2,11-19); k tome razmatranja o nekim temama kao i Kempenc zaključuje prikladnom molitvom.

No pored iznesenih sličnosti uočljive su i razlike kako u redosljedju izlaganja, tako i u izboru tema te iscrpnosti njihove obrade. Osim toga, u odnosu na uspoređena djela jedino u *Evangelistaru* nalazimo oveće blokove poglavlja u kojima se razmatra o demonima / đavlu (3,9-19) i o pet osjetila (4,19-25). Dosad uočenim izvorima Marulićeve demonologije⁴¹ valja pribrojiti i Jeronimove komentare, posebno uz

origine erroris; III – *De falsa sapientia philosophorum*; IV – *De vera sapientia et religione*; V – *De justitia*; VI – *De vero cultu*; VII – *De vita beata* – usp. Lucii Caecilii Firmiani Lactantii *Divinarum Institutionum libri septem* (PL 6, 112-822), Parisiis, Sirou, 1844.

³⁹ Doduše, u Marulićevoj oporuci ova Augustinova djela nisu zabilježena. No Augustin je izvršio silan utjecaj na cijelu kršćansku tradiciju pa tako i na Marulića, koji je u *Evangelistaru* obradio niz tema koje zatječemo i u poglavljima Augustinova *Enchiridiona*: *Hominis sapientiam esse pietatem* (2); *Deum coli fide, spe et caritate* (3); *Symbolum apostolicum et orationem dominicam complecti fidem, spem et caritatem* (7); *De fidei et spei discrimine, et de utriusque et amoris interna necessitudine* (8); *Quid credendum sit...* (9); *bonum – malum* (16); *error, peccatum* (17-24); *De poenis* (25); *Christus, baptismus, iudicium, Ecclesia* (56-61); *Satana* (60); *pax Dei* (63); *poenitentia – remissione* (64-66; 74; 82); *Salvos futuros esse, qui veram fidem habent* (67); *eleemosyna* (73; 75-77); *peccata* (78-83); *Vita aeterna* (107); *De praestantia caritatis, quae fide et spe maior est* (117); *spes* (118); *Caritatem finem esse omnium praeceptorum, Deum vero caritatem* (121). Osim toga, prva knjiga *De doctrina Christiana* zaključuje se glavama: *Fidem, spem, caritatem esse fundamenta omnis scientiae et prophetiae* (37); *A fide pendere spem beatitudinis, in qua perfecta et perpetua caritas* (38); *Caritatem in aeterna vita, fide et spe cessantibus, non cessaturam* (39); *Ad fidem, spem et caritatem interpretem oportet omnem intellectum scripturae sacrae referre* (40) (usp. S. Aurelii Augustini *De doctrina Christiana libri quatuor*; *Enchiridion ad Laurentium, sive de fide, spe et caritate liber unus* (PL 34, 16-122; PL 40, 232-289), J.-P. Migne, Parisiis, 1865.

⁴⁰ Doduše, od Bernardiniovih se djela u Marulićevoj oporuci spominje samo *Super Cantica canticorum*, no znamo da je njegova lektira bila daleko opsežnija od oporučnog popisa knjiga. Usp. Sancti Bernardini Senensis *Opera omnia...*, sv. I-V, opera & labore Ioannis de la Haye, Lugduni, sumptibus Ioannis Antonii Hugueta, & Marci Antonii Rauaud, 1650.

⁴¹ Usp. Branko Jozić, »Marulićeva demonologija«, CM 20 (2011), 227-237.

Knjigu o Jobu,⁴² a govor o osjetilima (*Euang* 4,19-25) kao putovima, odnosno prozorima kroz koje ulazi smrt, sličan je izlaganju Grgura Velikog.⁴³

Evandelistar i Enchiridion militis Christiani

Brojne su tematske i žanrovske podudarnosti *Evandelistara* s njemu suvremenim Erazmovim *Enchiridion militis Christiani*. U oba se uočava isti pogled na svijet, na život, na etiku i put kreposti... I Erazmo piše o suprotstavljenosti svijeta i Krista, podsjeća kako se ne može služiti dvojici gospodara te kako ne valja ugađati svijetu ni težiti za njegovom slavom, nego rasti u ljubavi prema Kristu.⁴⁴ U toj opreci svijet – Krist i kod Erazma se pojavljuje *topos* o dva puta i dva radikalno različita ishoda: muka i smrt ili život i blaženstvo, pa zato i preporučuje put kreposti.⁴⁵ Sve te ideje nalazimo i u *Evandelistaru*, gdje čitamo kako ovozemaljski život treba podrediti vječnom, prezreti slavu ovog svijeta (1,16-17), suzbijati porive tijela gajeći kreposti te se suobraziti Kristu (3,24).

Osim tih načelnih stavova brojne su podudarnosti i u konkretnim naputcima koje Erazmo razvija u kraćim ili duljim odlomcima, a Marulić u nizovima poglavlja.

⁴² Usp. S. Eusebii Hieronymi *Commentarii in librum Iob*, (PL 26, 619-802), J. P. Migne, Parisiis, 1845.

⁴³ Ev II, 96; usp. Sancti Gregorii Magni Romani pontificis *Moralium libri, sive expositio in librum b. Job*, (PL 76, 189), J.-P. Migne, Parisiis, 1857; Grgurovo izlaganje prenosi i Rabanus Maurus, *Expositio super Jeremiam prophetam libri viginti* (PL 111, 875), J.-P. Migne, Parisiis, 1864.

⁴⁴ *Ne velis temetipsum partiri duobus, mundo et Christo. Non potes duobus dominis servire...* (brojevi se odnose na stranice u nav. izd. [b. 31] *Enchiridiona*) (156); *Ad haec cogita, quam aerumnosa, quam fugax sit vita praesens...* (346) *Cogita et illud, cum a mundo fugis ad Christum, non te relinquere, si qua commoda mundus habet, sed leviora cum potioribus commutare...* *Desinis esse in pretio apud mundum: at probaris auctore Christo. Places paucioribus, sed melioribus* (166). *Verus honos est laudari a laudati, summus honos est placuisse Christo. Verus honor non opum, sed virtutis est praemium...* (348); *Unicum autem honorem et homini Christiano expetendum esse non ab hominibus, sed a deo collaudari* (352).

⁴⁵ *Duae tantum viae sunt: altera, quae per obsequium affectuum ducit in exitium, altera, quae per mortificationem carnis ducit ad vitam* (156); *... cum hac vita compone viam virtutis, quae statim desinit esse aspera, fit progressu mollior, fit iucunda, per quam certissima spe itur ad summum bonum... crede nihil esse vitii turbulentius tristiusque, nihil virtute expeditius atque hilarius* (162-164). *Alioqui vera compendiarique ad felicitatem via est, si semel totam mentem ita ad caelestium rerum admirationem converterimus, ut veluti corpus umbram, ita amor Christi, amor aeternorum et honestorum natura secum adducat fastidium caducorum et odium turpium. Utrumque enim necessario consequitur alterum, et alterum cum altero vel crescit vel decrescit. Quantum profeceris in amore Christi, tantum oderis mundum. Quo magis miraberis invisibilia, hoc magis vilescent res fluxae ac momentaneae...* (302).

Obojica pišu o potrebi budnosti (doduše Erazmo o budnosti duha,⁴⁶ a Marulić o budnosti, pospanosti i snovima [2,6-8]) i o prolaznosti ovozemaljskog života te pri tome ne odobravaju želju za dugovječnošću jer se tako samo produžava prilika za grijehenje.⁴⁷

U obojice su naglašeno prisutni koncepti »bojovnik« i »boj« (*miles* i *pugna*). Govoreći o oružju kršćanskog bojovnika Erazmo ističe kako se najprije treba pobrinuti da duh ne bude slab, a potom navodi molitvu i znanje. Zato mu je prvi kanon uperen protiv zla neznanja uz preporuku: budi ljubitelj štiva.⁴⁸ Izrazi boj i bojovnik učestali su i u Marulića (1,21,24; 3,10,16,18,23; 3,28);⁴⁹ on također piše o postojanosti i jakosti duha (1,12-15); o molitvi (2,9-10); o razboritosti, znanju i mudrosti (3,1-8); o čitanju, slušanju i razmatranju (1,24-28). Pa kao što je za njega mudrost dar Božji, a prava je mudrost nasljedovati Krista i jedino ona čini ljude blaženima (3,5-6), i za Erazma je mudrost svijeta majka najvećeg zla; njoj nasuprot stoji tvorac mudrosti i sama mudrost, Krist Isus, koji je istinsko svjetlo što odgoni noć svjetovne ludosti.⁵⁰ Taj Krist, za kojeg Marulić piše da je Bog mira, mir Božji i naš mir (4,6), i prema Erazmu jedini može dati mir koji je najveće dobro. Doduše, filozofi su ga obećavali svojim sljedbenicima, ali svijet ga ne može dati.⁵¹

Napastima Erazmo posvećuje desetak kanona i preporučuje posebne lijekove protiv nekih poroka, ponajprije požude; zatim ističe umjerenosti, upozorava na pogibeljnost druženja i besposlice; zatim na važnost čitanja Svetog pisma i molitve.⁵²

⁴⁶ *Vigilandum esse in vita* (56-74).

⁴⁷ *Tu non cogitas de mutanda vita, et deum rogas, ne moriaris. Quid igitur oras? Nimirum ut quam diutissime pecces* (178); *Qui semper uiuere uellent, ut semper peccare possent* (Euang. 1,19).

⁴⁸ *... prima cura sit, ne inermis sit animus* (74); *... ut scientiam oportet non esse mancam, ita precationem non convenit esse ignavam* (76); *contra malum ignorantiae* (152); *Litteras amas* (172).

⁴⁹ Ukazao sam na mogućnost da se i Marulićevu *Juditu* čita kao alegoriju kršćanskog bojovnika (usp. B. J o z i ć, »Marulićeva *Judita* kao *miles Christi*«, CM XI (2002), 187-204).

⁵⁰ *Vides, ut summi mali mater est mundi sapientia* (104); *Contra sapientiae auctor atque ipsa adeo sapientia Christus Iesus, qui verum est lumen, stultitiae mundanae noctem solus discutiens, splendor paterne gloriae, qui nobis in se renatis...* (100).

⁵¹ *Pax igitur summum illud est bonum, ad quam omnia sua studia mundi quoque amatores referunt, sed falsam, ut dictum est. Eandem et philosophi suorum dogmatum sectatoribus falso pollicebantur. Christum enim unus eam donat, quam mundus non potest dare* (100).

⁵² *Remedia contra specialia quaedam vitia, et primum contra libidinem* (330); *... occasionum omnium cauta ac diligens fuga... deinde victus et somni moderatio, temperantia a voluptatibus etiam permissis, respectus mortis tuae et mortis Christi contemplatio. Iuvabunt et illa, si cum castis et integris convixeris, si corruptorum et mollium colloquia veluti pestem quandam vitaris, si solitudinem otiosam et otium ignavum fugeris, sed animum caelestium rerum meditatione honestique studiis gnaviter exercueris. Maxime vero, si sacrarum litte-*

Također piše protiv napasti pohlepe, preuzetnosti i oholosti.⁵³ Sve te teme nalazimo i u *Evangelistaru*, u poglavljima o čistoći i druženju, o djevičanstvu, udovištvu, braku (5,2-11), o dokolici i radu (6,19-20); o čitanju, slušanju i razmatranju (1,24-28); o molitvi (2, 9-10); o poroku lakomosti i bogatašima te o milostinji, dobročinstvima i zahvalnosti (5,12-26); protiv častohleplja (1,16-17) i oholosti (7,1-8); o nestrpljivosti, srdžbi i osveti (7,24-27) te o poniznosti (7,21-25).

Ukratko, nadahnuti na istim vrelima,⁵⁴ obojica prenose opća mjesta duhovnosti. Posrijedi je kršćanski stav, koji Erazmo ovako sažima: ne smije se živjeti samo za sebe; sve što jest i što posjeduje, čovjek duguje Bogu; sve treba s drugima dijeliti i svakoga ljubiti, a biti neprijatelj jedino porocima.⁵⁵ I Marulić ukazuje kako treba biti od koristi ne samo sebi nego i drugima (3,8), kako nikakva dobra nema ni u nama ni izvan nas kojim bismo se mogli podičiti kao svojim; čak će ustvrditi da i crkvena dobra pripadaju siromasima (1,23); sve što činimo hvale vrijedno ili govorimo valja pripisati Bogu kao tvorcu i darivaocu svih dobara, a išta od toga pripisati našoj moći grijeh je krajnje nezahvalnosti i nepodnošljive bahatosti (1,17; 2,10; 3,4-5; 4,21); naprotiv, Bogu za dobročinstva treba uzvratiti zahvalnost (6,1-10); ukazuje kako sve treba ljubiti djelatnom ljubavlju, a nikoga mrziti, jer tko mrzi svoga blišnjega, nije vjerni kršćanin, nego nevjerni farizej (4,4); kako se treba ugledati u liječnike (5,14) koji nekad u svrhu iscjeljenja izgledaju okrutni (7,26).⁵⁶

Ipak, Marulić barem deklarativno ne dijeli Erazmov stav prema poganskoj literaturi. Naime, Erazmo drži kako se valja uputiti u pogansku mudrost, što će biti svojevrсно vježbanje. Dakako, pri tom sadržaj poganske književnosti treba shvaćati kao alegoriju; čitana u tom ključu ona može biti plodonosnija od

rarum vestigationi toto pectore te consecraris; si et frequenter et pure oraveris maxime irruente tentatione (342-344).

⁵³ *Adversum irritamenta avaritiae* (344); *Contra ambitionem* (352); *Contra elationem tumoremque animi* (356); *Adversus iram et vindictae cupiditatem* (360).

⁵⁴ Primjerice, pišući protiv pohlepe, Izidorovu tvrdnju: *Divitiae nunquam sine peccato acquiruntur, divitiae nunquam sine peccato administrantur* (PL 83, 866), prenose vrlo slično: *Ingens opulencia nunquam sine peccato vel paratur vel servatur* (Enchiridion, 350); *Multe opes nunquam aut raro admodum queunt cuiquam nisi scelere constare* (Euang. 5,18).

⁵⁵ *Haec semper apud te constent veri Christianismi paradoxa, uti ne quis Christianus se sibi natum esse putet neque sibi velit vivere, sed quicquid habet aut est, id omne non sibi tribuat, sed deo auctori ferat acceptum, omnia sua bona omnibus existimet esse communia. Proprietatem Christiana caritas non novit. Pios amet in Christo, impios propter Christum, qui nos adhuc inimicos sic dilexit prior... Neminem prorsus hominem oderit, non utique magis quam fidelis medicus odit aegrotum. Vitiis tantum sit inimicus. Quo gravior est morbus, eo maiorem curam adhibebit puta caritas...; ... si bona tua putas omnibus esse communia...* (268-270; 198).

⁵⁶ Skrenuti je pozornost da Francesco Giuliani u tom svjetlu predstavlja Marulića: *non solum sibi natus, immo ad communem omnium utilitatem nullius sudoribus parcat, ut hominibus auxilio sit. Vivit, ut nos vivere faciat; laborabat, ut quietem inveniamus...* (Franciscus Julianus Venetus lectori felicitatem, u: Marci Maruli *Evangelistarium*, Venecija 1516, f. 150).

svetopisamskog teksta shvaćena doslovno.⁵⁷ Razumljivo je onda što je *Enchiridion*, osim svetopisamskim, u podjednakoj mjeri protkan i ulomcima iz poganskih djela. Erazmo smatra nedoličnim da kršćanin ne zna ono što su znali poganski pjesnici i filozofi,⁵⁸ premda priznaje da je njihov doseg ograničen.⁵⁹

Marulić, naprotiv, priznaje kako su, što se etičkih pitanja tiče, filozofi mnogo toga mudro i oštroumno pronašli i obradili, ali to se ipak ne može usporediti s Objavom. Oni su u mnogočemu i pogriješili, dok Bog najsavršenije mudrosti ne griješi.⁶⁰ Stoga se za potkrepu svojih izlaganja Marulić služi gotovo isključivo navodima iz Svetog pisma. Korištenjem tih navoda Marulić ne samo da potkrepljuje svoje pouke kako valja živjeti nego implicitno poučava kako čitati svetopisamski tekst, kako ga primijeniti u vlastitom životu, u stvarnim situacijama.⁶¹

Međutim, unatoč deklarativnom distanciranju od poganskih autora (npr. 1,24), pored općih mjesta klasične mudrosti, u *Evandelistaru* se nalazi i njihov konkretan utjecaj. Pišući o pohlepi kao izvoru sviju zala (5,19), Marulić donosi citat iz Vergilijeve *Eneide*,⁶² a u dijelu posvećenu temi dobročinstava (5,21-6,1) i na strukturnom i na tematskom planu uočen je značajan utjecaj Senekine rasprave *De beneficiis*, iz koje preuzima niz misli, slika i formulacija.⁶³

⁵⁷ *Neque equidem usquequaque improbaverim qad hanc militiam velut tirocinio quodam praeludere in litteris poetarum et philosophorum gentilium... (82) non parum utilis est Homerica Vergilianaque poesis, si memineris eam totam esse allegoricam (84) si ex libris gentilium optima quaeque decerpseris atque apiculae exemplo per omnes veterum hortulos circumvolitans praeteritis venenis sucum modo salutarem ac generosum exsuxeris, animum tuum ad communem quidem vitam, quam ethicam vocant, reddideris non paulo armatiorem. Sunt enim profecto et illorum Palladii sua quaedam arma neutiquam contemnenda. (92-94) Immo fortase plusculo fructu legetur fabula poetica cum allegoria quam narratio sacrorum librorum, si consistas in cortice... (190).*

⁵⁸ *Turpe sit Christianis ignorare, quod gentilis quidam poeta non ignoravit (230-232).*

⁵⁹ Usp. ovdje bilj. 51.

⁶⁰ Usp. »Predgovor«, Ev I, 45.

⁶¹ Usp. Neven J o v a n o v i ć, »Paratekst i loci Biblici kao put od stila do tumačenja Marulićeva *Evandelistara*«, CM XII (2003), 41-42.

⁶² 10,526-528.

⁶³ Usp. Ruggero C a t t a n e o, »La base senecana della dottrina dei benefici nell' *Evangelistarium* di Marco Marulić«, CM XXIV (2015), 115-144. Marulić je posjedovao svezak (pseudo)-Senekinih djela naslovljen *De moribus* (Venetiis, per Bernardinum de Cremona et Simonem de Luero, 1490; u oporuci zabilježen kao: *Seneca opera i Seneca moralis*, a u *Repertoriju* kao: *Seneca De philosophia morali* – usp. CM XIV [2005], 44, 64; Rep I, 3). Pobliza usporedba s *Evandelistarom* ukazuje na to da je utjecaj Seneke još veći nego što je dosad uočeno, no to će trebati dodatno istražiti.

Zaključak

Marulić živi u prijelomnom razdoblju kad se, nasuprot žestokim raspravama oko dogmatskih minucioznosti, težilo reformi, tj. istinskoj religioznosti koja vodi obnovi ljudske naravi u svjetlu Objave. Tražilo se način kako prevladati rascjep između teorije i prakse, između svjetonazora i morala. To je kontekst njegova moralno-didaktičkog književnog stvaralaštva. Sam *Evandelistar* nije pisan isključivo ni prvenstveno za kler, nego je priručnik za čestit i blažen, odnosno istinski kršćanski život, kao i drugo mu djelo – *Institucija*. Okosnica su mu bogoslovne kreposti i njegov sadržaj bi se mogao ovako sažeti: vjera podrazumijeva da sve potječe od Boga, koji je ljubav; čovjek, njegova slika, za života, tj. u vremenu, treba svoju bogolikost izgrađivati djelima ljubavi, da bi u vječnosti primio nagradu blaženstva kojoj se nada. Izlaganje dotiče niz konkretnih životnih situacija i poučava kako ideal kršćanske pobožnosti pretočiti u praksu. Pri tom ukazuje kako se kršćansko savršenstvo ne sastoji u izvanjskom obdržavanju određenoga moralnog kodeksa, nego je nužno nasljedovati Krista i s njim se suobraziti, pri čemu posebno ističe njegovu poniznost, poslušnost, strpljivost, siromaštvo, ljubav i molitvu.⁶⁴

Na koncu, s obzirom na pitanje o aktualnosti ovog štiva danas, nerijetko ga se *a priori* ocjenjuje zastarjelim, a eventualno vrijednim pažnje tek znanstvenih proučavatelja. Doista, ono je natražnjačko, ako ga se vrednuje iz redukcionističke paradigme sekulariziranoga antropocentričnog mentaliteta, koja svu stvarnost i ljudski život sagledava isključivo unutar ovozemaljskog obzora, paradigme u kojoj je čovjek svoj vlastiti demijurg i vrhovna vrednota.

Međutim, Marulićev je pogled drukčiji i obuhvatniji, ni u čemu različit od tradicionalnog nauka na evanđeoskim zasadama. Za njega je Bog izvor svega pa svijet i čovjek nisu autonomni. U opreci svijet – Krist, vremenito – vječno, na tragu Pavlove tvrdnje: »naša je domovina na nebesima« (Fil 3,20), on svijet i život podređuje vječnosti. U toj perspektivi zagovara vrednote koje ni danas nisu ništa izgubile na važnosti. Dapače, moglo bi se reći da je sadržaj *Evandelistara* danas posebno aktualan, s obzirom da univerzalne, svezremenske vrednote u nekoj mjeri zapostavljaju i oni koji se deklariraju kršćanima pa žive kao da su »od ovoga svijeta«. No, bez obzira na vjersku impostaciju, *Evandelistar* je protkan mislima općeljudske, klasične mudrosti, nužne za blažen osobni i društveni život pa se može zaključiti: *tolle, lege*.

⁶⁴ *Non erat perfectio contemnere diuitias, nisi addidisset Dominus: Veni sequere me! Omnibus abundare uirtutibus querit, qui Christum imitari decernit* (1,14; 1,20; v. i 3,24)

Prilog 1: Izdanja *Evandelistara*

Nepotvrđena izdanja

Rhegii, 1487.
Venetiis, 1500.
<*s. l.*>, 1501.
In Pisa, 1515.

Latinski izvornik

Venetiis, 1516.
Basileae, 1519.
Coloniae, 1529.
Coloniae, 1529.
Coloniae, 1529.
Coloniae, 1529.
Coloniae, 1532.
Coloniae, 1532.
Coloniae, 1541.
Parisiis, 1545.
Coloniae, 1556.
Antverpiae, 1561.*
Parisiis, 1562.*
Antverpiae, 1563.*
Venetiis, 1563.*
Antverpiae, 1569.*
Antverpiae, 1601.
Split, 1985.
Split, 2007.*

Prijevod

Engleski prijevod
Zagreb, 1999.*
Split, 2007.*
Flamanski prijevod
Louvain, 1566.*
Francuski prijevod
Paris, 1599.*
Hrvatski prijevod
Zagreb, 1924.*
Split, 1985.
Split, 1994.*
Split, 2008.*
Njemački prijevod
Split, 2008.*
Španjolski prijevod
Madrid, 1655.
Madrid, 2000.*
Madrid, 2002.*
Talijanski prijevod
Fiorenza, 1571.

* = ulomci

Prilog 2: popis radova kojima je *Evandelistar* glavna tema

- Branimir Glavičić, »Uvodna riječ«, u: Marko Marulić: *Evandelistar* I, Književni krug, Split, 1985, 9-11.
- Drago Šimundža, »Opći pristup Marulićevu *Evandelistaru*«, u: Marko Marulić: *Evandelistar – Evangelistarium* I, Književni krug, Split, 1985, 13-40.
- Branimir Glavičić, »Marulićev 'Evandelistar' kao književna umjetnina«, *Mogućnosti*, 4/5 (1986), 380-382.
- Drago Šimundža, »Pogled u Marulićev *Evandelistar*: Marko Marulić: *Evandelistar – Evangelistarium*, sv. I-II. Izdavač Književni krug, Split, 1985.«, *Crkva u svijetu*, 1 (1986), 85-88.
- Drago Šimundža, »Literarne značajke Marulićeva *Evandelistara*«, *Mogućnosti*, 1/2 (1989), [118]-132.
- Mirko Tomasović, »Edicije i reedicije *Evangelistara* i *Institucije*«, *Mogućnosti*, 12 (1990), [1395]-1399; 11/12 (1993), [151]-153.
- Karlo Budor, »O španjolskim izdanjima Marulića«, *CM* I (1992), 87-94.
- Petar Runje, »*Evandelistar* Marka Marulića – inkunabule«, *Marulić*, 1 (1993), 58-62.
- Franz Leschinkohl, »Povijesna uloga *Evandelistara* i *Institucije* u 16. stoljeću«, *CM* 4 (1995), 81-102.
- Charles Béné, »L' *Evangelistarium*, maître-livre de Marulić«, *CM* XII (2003), 5-22.
- Vinko Grubišić, »Životinjske naravi demona u Marulićevu *Evandelistaru* u odnosu na srednjovjekovne bestijarije«, *CM* XII (2003), 47-58 (i u knjizi *Izazovne teme iz starije hrvatske književnosti*, Književni krug, Split, 2006, 119-164).
- Neven Jovanović, »Paratekst i loci Biblici kao put od stila do tumačenja Marulićeva *Evandelistara*«, *CM* XII (2003), 23-45.
- Stjepan Lukač, »Marulićev *Evandelistar* (Coloniae, 1529.) iz mađarskog Gyöngyösa«, *CM* XII (2003), 255-260.
- Neven Jovanović, »Evandelistar«, u: *Leksikon hrvatske književnosti: djela*, ur. Dunja Detoni-Dujmić *et al.*, Školska knjiga, Zagreb, 2008, 175.
- Davor Balić, »Marko Marulić o filozofiji i filozofima u svom 'Evandelistaru'«, *18. Dani Frane Petrića*, ur. Ivana Zagorac i Ivica Martinović, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 2009, 149-152.

- Francisco Javier Juez Gálvez, »El *Evangelistarium* en España y el *Evangelistario* español de 1655«, CM XIX (2010), 249-268.
- Adalbert Rebić, »Marko Marulić u kontekstu humanističkoga biblijskog tumačenja s osvrtom na njegov *Evangelistarium*«, *Biblija – knjiga Mediterana par excellence; zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 24. do 26. rujna 2007. u Splitu*, ur. Marijan Vugdelija, Književni krug, Split, 2010, 531-547.
- Bratislav Lučin, »Evangelistarium (Evandelistar)«, *Hrvatska književna enciklopedija*, ur. Velimir Visković *et al.*, Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb, 2010, sv. 1, 510.
- Andrea Clarke, »Henry VIII and Marko Marulić's *Evangelistarium*«, CM XX (2011), 167-175.
- Neven Jovanović, *Stilističko čitanje Marulićeva Evandelistara*, FFpress, Zagreb, 2011.
- Davor Balić, »Marulićeva stajališta o znanju i znanosti u 'Evandelistaru'«, *Filozofija u dijalogu sa znanostima [knjižica sažetaka]*, ur. Erna Banić-Pajnić *et al.*, Institut za filozofiju, Zagreb, 2012, 7-8.
- Ruggero Cattaneo: »La base senecana della dottrina dei benefici nell'Evangelistario di Marko Marulić«, CM XXIV (2015), 115-144.
- Branko Jozić: »Marulićev *Evandelistar* u svjetlu svoje petstoljetnice«, *Pet stoljeća Marulićeva Evandelistara (1516-2016)*, [katalog izložbe], Književni krug Split – *Marulianum*, Split, 2016, 3-5.

Prilog 3. Usporedni pregled tema

Radi uvida u sličnosti i razlike donose se izabrana poglavlja iz *Evangelistarata*, zatim iz djela Valerija Maksima, Bernardina Sienskog i *De imitatione Christi*. Pri tom su u obzir uzeta navedena starija, Maruliću suvremena izdanja; *De imitatione*, koje je imao u rukama, objavljeno je pod Gersonovim, a ne Kempencčevim imenom. Brojevi označuju knjige i poglavlja, a u trećem stupcu Bernardinove govore; kurzivno otisnuti naslovi odnose se na *Quadragesimale de evangelio aeterno*.

Valerii Maximi *Factorum ac dictionum memorabilium liber ad Tiberium Caesarem*, Venetiis, Ioannes et Gregorius Forliuenses, 1487.

Sancti Bernardini de Senis *Sermones de euangelio eterno*, [Basel, Johann Amerbach, 1489] i *Quadragesimale de Christiana religione*, [Basel, Johann Amerbach, 1490]

Joannis Gerson cancelarii Parisiensis, *De contemptu mundi libri quatuor...*, Venetiis, per Petrum de Querengis Bergomensem et per Joannem Mariam de Hocimiano de Monte Ferato, 1493.

Marko Marulić, <i>Evangelistarium</i>	Valerije Maksim, <i>Factorum ac dictionum...</i>	Bernardin Sienski, <i>Quadragesimale de Christiana religione / de evangelio aeterno</i>	<i>De imitatione Christi</i>
De fide Deo pręstanda 1,1 De fidei constantia et uirtute 1,2 De fide sine operibus 1,3 De perfidia 1,4 In illos qui de miraculis quę scripta sunt dubitant 1,5	De seruata religione 1,1 De neglecta religione 1,2 De omnibus 1,3 De perfidia 9,6 De prodigijs 1,6 De miraculis 1,8	1. De fidei christiane firmitate 2. De fidei necessitate, equitate et dignitate 3. De veritate et determinatione fidei ad quam de necessitate quilibet obligatur 4. De fidei nobilitate 6. <i>De fide mortua atque uiua. Et quomodo cum operibus et sine operibus bonis uiua et mortua esse potest...</i> 13. <i>De fidei improbabilitate contra presumptuosos et curiosos querentes signa, miracula...</i>	
De animi fortitudine 1,14 De contemptu glorię 1,16 De glorię appetitione 1,17	De fortitudine 3,2	44. Contra mundanas vanitates et pompas 50. De contemptu mundi	De imitatione Christi et contemptu omniumque eius vanitatum mundi 1,1 Quod in humilitate et veritate coram Deo est conuersandum 3,5 Quod desideria cordis examinanda sunt et moderanda 3,12

				Quod homo nihil boni ex se habet et de nullo gloriari potest 3,45 De contemptu omnis temporalis honoris 3,46 De vana spe et elatione fugienda 1,7 De conditione humane miserie 1, 22
De mortis conditione 1,18 De uitę cupiditate 1,19	De senectute 8,14 De morte non uulgari 9,12 De cupiditate uitae 9,13	58. De humana necessaria resurrectione et perpetuitate futura		De meditatione mortis 1,23 De die eternitatis et huius vite angustias 3,53 De desiderio eterne vite et quanta sint certantibus premia promissa 3,54
De perfectione uitę 1, 20 De uita solitaria 1,21		26. De sacra religione 24. <i>De sacra religione ac de altitudine status et meritis eius</i>		De feruenti emendatione totius vite nostre 1,25 De monastica uita 1,17 De exempli sanctorum patrum 1,18 De exercitiis boni religiosi 1,19 De amore solitudinis et silentii 1,20
De studio lectionis 1,24 De auditionis cura 1,25 De contemplatione 1,26 De corporis manuumque labore 6,19 De ocio inutili et infructuoso 6,20	De studio & industria 8,7 De ocio 8,8			De lectione sanctorum scripturarum 1,5 Quod uerba Dei cum humilitate sunt audienda et quod multi ea non ponderant 3,3
De preuaricatorum poena 2,5 De uigilia 2,6 De malo somnolentię 2,7 De somniis 2,8				De iudicio et penis peccatorum 1,24
De peccatorum poenitentia 2,11 Qualem oporteat esse poenitentiam 2,12 De obstinatione non admittentium poenitentiam 2,13 Ad desperantem exhortatio 2,14 De peccatorum confessione 2,15 De iis qui confiteri negligunt 2,16	De somniis 1,5	12. De vera contritione 15. De vera confessione 19. De duodecim penitentię impedimentis 27. <i>De sacra confessione et origine eius atque de clauium potestate</i> 52-53. <i>De conscientia bona et mala</i> 57. <i>Quo modo quilibet prepare se debet ad susceptionem sanctissimi sacramenti (De peccatorum confessione)</i> 54. <i>De dominico sacramento</i>		De compunctione cordis 1,21 Quod homo non sit nimis deiectus quando labitur in aliquos defectus 3, 62 Qualiter homo desolatus debet in manus Dei se offerre 3,55 De confessione proprie infirmitatis et huius vite miseriis 3,22
De sacramento corporis Christi 2,17				Cum quanta reuerentia Christus sit suscipiendus 4,1

<p>In eos qui sacramentum male sumunt 2,18</p> <p>In eos qui sacramentum sumere recusant 2,19</p> <p>De leuitate ad uitia relabentium 2,27</p> <p>De temeritate 9,8</p>	<p>55. <i>De triplici modo sumendi hoc sacramentum</i></p>	<p>Quod magna bonitas et charitas Dei in sacramento exhibetur homini 4,2</p> <p>Quod vtile sit sepe communicar 4,3</p> <p>Quod multa bona prestantur deuote communicantibus 4,4</p> <p>De dignitate sacramenti et statu sacerdotali 4, 5</p> <p>Interrogatio de exercitio ante communionem 4,6</p> <p>De discussione prope conscientie et emendationis proposito 4,7</p> <p>Quod sacra communicatio de facili non est relinquenda 4,10</p> <p>Quod Corpus Christi et sacra Scriptura maxime sint anime fidelium necessaria 4, 11</p> <p>Quod magna diligentia se debeat communicaturus Christo preparare 4, 12</p> <p>Quod toto corde anima deuota Christi vniouem in sacramento affectare debet 4, 13</p> <p>De quorundam deuotorum ardentis desiderio ad Corpus Christi 4, 14</p> <p>De ardenti amore et desiderio vehementi affectu suscipiendi Christum 4, 17</p> <p>Quod homo non sit curiosus scrutator sacramenti sed humilis imitator Christi, subdubio sensum suum sacre fidei 4, 18</p> <p>Contra vanam et secularem scientiam 3,48</p>
<p>De prudentia et simplicitate 3,1</p> <p>De prudentia uitiosa et simplicitate stupida 3,2</p> <p>Quid sit sapientia et ubi querenda 3,3</p> <p>De scientia diuinitus tradita et sapientis officio 3,4</p> <p>Quod sapientia donum Dei sit et uera sapientia Christum imitari 3,5</p> <p>Quod sola Dei sapientia efficit beatos 3,6</p> <p>Quae sapientia est uitanda 3,7</p> <p>Quod sapiens docere alios debet 3,8</p>		

<p>Quod tentationes pati necesse sit, maxime circa principia conuersionis 3,16</p> <p>De duobus tentationum generibus 3,17</p> <p>Quod diabolo imminutę sint uires 3,18</p> <p>Quomodo uincitur tentatio diaboli 3,19</p> <p>De tentationibus carnis 3,20</p> <p>De remediis contra carnis tentamenta 3,21</p>			<p>Quod non est securitas a tentatione in hac uita 3,40</p> <p>De tentationibus resistendis 1,13</p>
<p>De consortio fugiendo 3,25</p> <p>De consortio habendo 3,26</p>			<p>De cauenda nimia familiaritate 1,8</p>
<p>De charitate erga Deum 4,1</p> <p>De charitate erga proximum 4,2</p> <p>De charitate erga inimicos 4,3</p> <p>De malo odii 4,4</p>		<p>43. De mandato diuinę dilectionis</p> <p>28. De indulgentia inimicis</p> <p>1. <i>De origine charitatis</i></p> <p>2. <i>De mirabilibus laudibus charitatis</i></p> <p>3. <i>De excellentia diuini amoris</i></p> <p>4. <i>De inflammatis affectibus sancti amoris et ardentissime charitatis</i></p> <p>5. <i>De mercancia et thesauro diuini amoris</i></p> <p>7. <i>De proximorum dilectione</i></p> <p>66. <i>De fidelis dilectione et stabili perseuerantia usque a mortem</i></p>	<p>De operibus ex charitate factis 1, 15</p> <p>De amore Iesu super omnia 2, 7</p> <p>Quod amanti sapit Deus super omnia et in omnibus 3,39</p>
<p>De pace publica et priuata 4,5</p> <p>De pace seruorum Dei 4,6</p> <p>De pace animę et corporis 4,7</p> <p>De pace simulata 4,8</p>		<p>50. <i>De pace et concordia inimicorum ac de libera iniuriarum remissione</i></p>	<p>De pace acquirenda et zelo proficiendi 1,11</p> <p>De bono pacifico homine 2,3</p> <p>De quatuor magnam importantibus pacem 3, 25</p> <p>In quibus firma pax cordis et uerus profectus consistit 3,29</p> <p>Quod pax non est ponenda in hominibus 3,47</p>

De uirginitate 5,2 De castitate uiduali 5,3 De consortio diuersi sexus uitando 5,4 De remedijs aduersus tentamenta libidinis 5,5	De abstinentia & continentia 4,3 De uerecundia 4,5 De amore coniugali 4,7	48. <i>De duodecim laudibus virginis...</i> 47. Contra se fardantes et capillos adu- terinos portantes atque contra feminas caudatas 48. De domina honesta	
De matrimonio 5,6 De uiri uxorisque officio 5,7 De coniuge diligenda temporeque continendi 5,8 De coniuge eligenda 5,9 De filiorum educatione familiaeque regenda 5,10 De fornicatione uitanda 5,11	De fide uxorum erga viros 6,7 De fide seruorum erga dominos 6,8 De parentum amore & indulgentia in liberos 5,7 De parentum seueritate aduersus liberos 5,8 De parentum modera- tione aduersus sus- pectos liberos 5,9 De pudicitia 6,1 De liberalitate 4,8	17. De coniugii honestate 18. De pudicitia coniugali 29. De honore parentum 17. <i>De honore parentum</i>	
De triplici elemosinarum genere 5,12 Quibus danda est elemosina 5,13 Quantum pauperi sit largiendum 5,14 Pro quibus facienda est elemosina 5,15 De elemosinae utilitate 5,16	De avaricia 9,4		
De uitio auaritię 5,17 De uana diuitum spe 5,18 Quod auaritia multorum causa sit malorum 5,19 Ad diuites exhortatio 5,20	De humanitate & clem- entia 5,1		
De beneficijs conferendis, ut Deo simili- les simus 5,21 De beneficijs dispensandis 5,22			

<p>Qualiter nos gerere debemus in dandis beneficiis 5,23 De beneficiis accipiendis 5,24 De beneficiis reddendis 5,25 Vtrum debemus pro beneficio, cui successit iniuria 5,26</p>			
<p>Vtrum Deo reddi possit beneficium 6,1 De gratis erga Deum in Testamento Veteri 6,2 De gratis erga Deum in Testamento Nouo 6,3 De ingratis ante diluuium 6,4 De beneficiis Iudeis collatis post diluuium 6,5 De ingratitudine Iudeorum in Deum et que pro idolatria passi sint 6,6 Mala decem tribuum 6,7 Mala duarum tribuum 6,8 Mala Iudeorum post Christi passionem propter incredulitatem 6,9 De ingratitudine hereticorum et Iudeꝝ proditioe 6,10</p>		<p>De gratitudine 5,2 De ingratitudine 5,3</p>	<p>De gratitudine pro gratia Dei 2,10 De recordatione beneficiorum Dei multiplicium 3,24</p>
<p>De officio catholici prædicatoris 6,11 Quid potissime prædicandum sit 6,12 Qui præmittendi et qui docendi et qualiter corripiendi 6,13 Vt prædicator ab adulatione procul sit et prædicandi tempora obseruet 6,14 De prædicantium meritis 6,15 De prædicantium beatitudine 6,16 Quantum prodest habere prædicatorem 6,17 Quantum nocet prædicatorem non habere 6,18</p>		<p>Quanta uis eloquentiæ est 8,9 Quantum momentum sit in pronuntiatione, & apto motu corporis 8,10 Quam magni effectus artium sint 8,11 Quæ nulla arte effici posse 8,12 Suae quemque artis & auctorem & disputatorem optimum esse 8,13</p>	

<p>De humilitatis uirtute 6,21 De exaltatione humilium in Lege 6,22 De exaltatione humilium in Euangelio 6,23 De humilitate Christi 6,24 De humilitate uitiosa 6,25</p>			<p>De humili sentire sui ipsius 1,2 De occultanda gratia sub humilitatis custodia 3, 8 De vili estimatione sui ipsius in oculis Dei 3, 9 Quod gratia deuotionis humilitate et sui ipsius abnegatione acquiritur 4, 15</p>
<p>De superbię uitio 7,1 Quanta mala pariat superbia 7,2 In eos, qui sanctitatis ostentatione alios carpunt 7,3 Quod superbi succumbant passionibus et quę sint illa per quę notantur superbi 7,4 Quod alii dignitate, alii humilitate laudari appetunt, alii Deo quoque se audent comparare 7,5 Quod sancti quandoque lapsi sint per superbiam 7,6 De superbia diaboli et superborum damnatione 7,7 De superborum poena 7,8</p>	<p>De superbia & impotentia 9,5</p>		<p>De obedientia et subiectione 1,9 De humili submissione prelati regimine 2,2 De obedientia humili subditi ad exemplum Iesu Christi 3, 14</p>
<p>De patientia calumnię 7,13 De patientia persecutionis 7,14 De patientia ingratiudinis, percussionis et bonorum ablationis 7,15</p>			<p>De sufferentia defectuum aliorum 1,16 Quod temporales miserie Christi exemplo equanimiter sunt ferende 3,20 De tolerantia iniuriarum et quis verus patiens probetur 3,21 Quod omnia graua pro eterna vita sunt toleranda 3,52</p>
<p>Quantum prosint res aduersę 7,17</p>		<p>8. Quare aduersa dantur iustis</p>	<p>De vtilitate aduersitatis 1,12</p>

<p>De impatientię uitio erga Deum 7,24 De impatientię uitio erga proximum 7,25 De ira non uitiosa sed utili et de ira Dei 7,26 De remediis iracundię 7,27</p>	<p>De crudelitate 9,2 De ira, & odio 9,3 De ultione 9,10</p>		
<p>De maledicendi nequitia 7,29 De calumnia et detractone 7,30 De delatorum malignitate 7,31 De maledicentię uitandę cura 7,32</p>		<p>23. De pestifera detractone 25-26. <i>contra partialitates, diuisiones et sectas</i></p>	<p>De cauenda et superfluitate verborum 1,10 Contra linguas obtrectatorum 3,33</p>